Martje aan de Kerk

Niet langs de zijlijn

Familieleden als drijvende kracht in de psychiatrische geschiedenis, drie vroegmoderne casussen

De geschiedenis van de psychiatrie heeft mannelijke artsen als zijn helden, maar in werkelijkheid is het de familie, die buiten de spotlight het belangrijkste gedeelte van de zorg aan familieleden met psychische problemen op zich neemt. Zowel vroeger als nu is familie een onmisbare factor in deze problematiek. Door te focussen op drie casussen uit vroegmodern Amsterdam wil ik een stem geven aan de familieleden en hun dagelijkse realiteit schetsen om aan te geven welke belangrijke rol zij speelden.

De omgang met verwarde personen in de samenleving is een probleem waar mensen al eeuwen mee worstelen. Mensen die afwijken van de norm door psychische problemen en daardoor gevaarlijke situaties creëren voor zichzelf of hun omgeving zetten de samenleving voor essentiële vraagstukken. De meeste vragen gaan over hoe er moet worden omgegaan met deze groep mensen en wie er verantwoordelijk is voor de zorg. De geschiedenis van de psychiatrie kent vele bekende namen zoals; Philippe Pinel (1745-1826), de vader van de moderne psychiatrie; Jacobus Schroeder van der Kolk (1797-1862), die veel betekend heeft voor het intreden van de eerste Nederlandse krankzinnigenwet van 1841 en Sigmund Freud (1856-1939), die de psychoanalytische theorie ontwikkelde. Allemaal artsen die hun naam hebben laten gelden aan de medische kant van de omgang met psychische problemen, maar de meeste historische figuren die een verschil hebben gemaakt in het leven van mensen die kampten met psychische problemen waren de mensen buiten de spotlight. Met name de familie, die ook nu nog van onmisbare waarde is. In dit artikel zal een stem worden gegeven aan de familie door te kijken naar de verhalen van drie mensen die te maken kregen met psychische problemen in vroegmodern Amsterdam.

In het Amsterdamse Stadsarchief zijn de stemmen van mensen met psychische problemen en vooral die van hun familie terug te vinden. Doormiddel van bijvoorbeeld het dolhuis archief is het mogelijk om meer te weten te komen over dit instituut, dat speciaal bestemd was voor ‘razende krankzinnigen’. Vooral de opnamerekwesten die in dit archief bewaard zijn, geven af en toe een inkijkje in het leven van deze mensen en hun familie buiten het instituut. Echter blijft in negen van de tien gevallen deze informatie erg summier en was het zo dat maar een heel klein gedeelte van de mensen met psychische problemen ooit in het dolhuis terecht kwamen.¹ Zorg in de samenleving was de norm in de vroegmoderne periode en mensen die kampten met psychische problemen van allerlei aard werden dan ook lang thuis gehouden en verzorgd door hun familie en naasten.² Door naast het archiefmateriaal van het dolhuis ook gebruik te maken van notariële akten komt een steeds grotere groep mensen met psychische problemen in beeld en wordt het mogelijk om inzicht te krijgen in hun dagelijkse realiteit. Deze notariële aktes werden opgesteld bij een notaris en hiervoor werd betaald, maar wat lieten deze mensen dan vastleggen en wat vertelt dit over de omgang met mensen met psychische problemen? Door te kijken naar drie casussen uit de zeventiende en de achttiende eeuw wordt het mogelijk om antwoord te geven op deze vragen en blijkt de onmisbare rol die familie speelde in de zorg voor deze groep.

‘Geenszins bekwaam om zijn zelfs veel min zijn huishouden te regeren en bestieren’

Op 27 september 1681 gingen George Henelle en Catharina Swave, toen 26 en 22 jaar oud en afkomstig uit Jork in Duitsland en Zwolle, in Amsterdam in ondertrouw.³ Een aantal jaar later op 25 april 1684 blijkt uit het doopregister dat hun zoon Michiel gedoopt was in de Amstelkerk.⁴ De volgende keer dat George en Catharina in de bronnen van het Amsterdamse stadsarchief naar voren komen bevinden ze zich in minder rustig vaarwater. Op 27 maart 1708, dus bijna 24 jaar later, worden er namelijk twee notariële attestaties opgesteld op het verzoek van Catharina bij openbaar notaris Martin Lindouw die een inkijkje geven in hun leven. In deze twee verklaringen wordt door tien mensen (buren en kennissen) verklaard over de toestand waarin George zich op dat moment bevond. Zo verklaarden zij dat George van ‘een zeer onordentelijke en buitensporige omgang was, ontroert van hersenen en zich alleszins gedroeg als een mens die zijn zinnen niet meester zijnde.’⁵ Hierdoor

was hij 'geenszins bekwaam om zijn zelfs veel min zijn huishouden te regeren en bestieren', omdat hij doorgaans niets anders deed dan 'slaan, kloppen, razen, vloeken en zweren als een zinneloos en dol mens'.⁶ Welk gedrag hij precies vertoonde en welke invloed dit had op Catharina en hun gezin werd vervolgens ook uit de doeken gedaan.

De getuigen vertelden dat George dagelijks niets anders deed dan het kopen en verkopen van spullen en het verkwanselen van allerlei soorten zottigheden. Er liepen continu allemaal mensen, uitdraagsters en andere types in en uit zijn huis om spullen te kopen of verkopen en veelal kon George niet voor deze goederen betalen, waarna hij in plaats van betalen dreigde te slaan en mensen hardhandig de deur uitwerkte.⁷ Daarnaast verklaarde één persoon dat George in zijn voorkamer hoenders en eenden hield en daar een groot hok had gemaakt van gordijnen en hij die versierd had en behangen met schilderijen.⁸ George vroeg mensen ook een schelling te betalen voordat ze zijn huis in mochten en iemand verklaarde dat George hem in zijn huis een kamerscherm had laten zien waarop hij enige Chinese prenten had geplakt en hem ook had gevraagd daar nog wat bij te plakken. Volgens George was dit kamerscherm minstens tweehonderd gulden waard maar in werkelijkheid was het scherm maar van een lage waarde.⁹ Tenslotte vertelde ook nog iemand dat George afgelopen zomer 's morgens tussen drie en vier uur bij hem in huis was gekomen en enige tijd in zijn huis had gezeten. Toen de getuige vervolgens met George het huis uit was gegaan, trok George op straat een houter uit zijn rok en haalde dezelfde uit de schede en met het blote mes in zijn hand uitte hij vele zinneloze en belachelijke discoursen.¹⁰ George was dus duidelijk zijn zinnen kwijt en dit uitte zich vooral in zijn uitgavenpatroon, waardoor hij zijn huishouden zo had geruïneerd dat zij tot de uiterste staat van armoede waren vervallen.¹¹

Uit deze notariële aktes blijkt dat de situatie in het huis van George en Catharina al geruime tijd aan het verslechteren was tot het moment dat niet alleen de financiële situatie van dit koppel een probleem werd maar ook het gedrag van George steeds problematischer werd. Omdat in de vroegmoderne periode de reputatie van iemand essentieel was om te overleven werd de spilziekte en het soms onverklaarbare gedrag van George steeds moeilijker om mee te leven voor zijn vrouw.¹² Toch was George niet direct een al te groot gevaar voor zichzelf of zijn omgeving omdat hij niet erg veel agressief gedrag vertoonde. Er is dan ook geen opnameverzoek voor George terug te vinden en waarschijnlijk zijn deze notariële aktes eerder opgesteld om aan te geven dat George niet meer in staat was om als hoofd van de familie te fungeren.

Deze documenten werden waarschijnlijk gebruikt als bewijs om aan te tonen dat George niet wel bij zinnen was en hierdoor niet meer in staat meer was om beslissingen te nemen over de familie financiën en misschien zelfs wel om hem onder curatele te plaatsen.

‘Tot de verregaandste kwaadaardigheid vervalt’

Als mensen wel voor gevaarlijke situaties zorgden en het thuis uit de hand liep was er de mogelijkheid om een verzoek in te dienen voor een opname in één van de vroegmoderne instituties. Naast het dolhuis konden mensen in Amsterdam ook in het pest-, verbeter-, gast- of leprozenhuis opgenomen worden.¹³ Maar wanneer werd iemand opgenomen? En wat dreef men ertoe om een opnameverzoek te doen voor een familielid terwijl zorg thuis de norm was? Een antwoord op deze vraag is terug te vinden in het opnameverzoek dat Anthony Benoist deed in juni 1776 voor zijn vrouw Maria Coucirad. Anthony en Maria woonden op de Leidsestraat bij de Herengracht en Anthony verklaarde dat zijn vrouw ‘sedert een geruime tijd laborerende was aan een indispositie van de hersenen’.¹⁴ Deze kwaal was echter in de loop van de tijd zo verergerd dat Maria ‘tot de verregaandste kwaadaardigheid vervalt’ en ‘in die vlagen op de minste tegenspraak met veel geweld begint te razen en schelden’.¹⁵ Daarnaast ‘gooit en slaat ze met al wat haar het eerst voor de hand komt en verwekt haar man en hun kinderen uiterste ontstentnissen’.¹⁶ Ook bedreigde ze de mensen die bij hen inwoonden en verklaarde stads medicine dokter C.J. de Famars in een annex dat ‘Maria continu oppassing van haar persoon vereist omdat zij voor zichzelf als andere en wel in bijzonder voor haar man en kinderen ten hoogste gevaarlijk is en mitsdien op een verzekerde plaatst dient te worden bewaard’.¹⁷ Dus verzocht Anthony of zijn vrouw mocht worden opgenomen in het leprozenhuis ‘ter tijd en wijlen zijn vrouw weer bij het volle gebruik van haar redelijke vermogen zal zijn hersteld’.¹⁸ In de kantlijn van het document is te achterhalen hoe deze zaak is afgehandeld. Nadat de regenten van het leprozenhuis het verzoek hadden ingezien hebben ze het doorgestuurd naar de regenten van het pesthuis waarna besloten werd dat ze daar moest worden opgenomen.¹⁹

Het opname rekwest geeft al een beetje een beeld van het leven van Maria en Anthony, maar welk gedrag Maria vertoonde wordt verder verduidelijkt in de notariële akte die bij het opname verzoek gevoegd was. In deze akte verklaren Gerardus Smit en Nicolaas van den Biet op verzoek van Anthony dat zij bij hem en Maria in huis woonden en daardoor wisten dat Maria

leed aan een 'indispositie in de hersenen'.²⁰ Dit was echter niet alles wat zij verklaarden, zo vertelde Gerardus dat Maria veelvuldige voorvallen had en het nu enige tijd geleden was voorgevallen dat hij beneden gekomen was en door Maria werd aangesproken en zij meteen tegen hem begon te razen. Dat vervolgens haar dochter, die ook aanwezig was, hem had verzocht om zich terug naar boven te begeven, maar Maria op dat moment in uiterste razernij een mes opnam en haar dochter daarmee wilde kwetsen. Haar dochter wist de situatie net te ontvluchten maar werd door Maria met het mes na gegoooid. Vervolgens verklaarde Nicolaas nog dat hij op een avond terwijl hij op zijn kamer zat hoorde dat er een zeer zware slag gegeven werd beneden. Dat hij door de toestand waar Maria zich in bevond vreesde dat zij een of ander ongeluk had begaan. Toen was hij naar beneden gegaan en hoorde dat Maria Anthony niet aan tafel wilde hebben om te eten en had getracht hem met een zware tinnen soeplepel op het hoofd te slaan. De lepel was door hem ontweken doch de slag was op zijn arm neergekomen. De lepel was helemaal kromgebogen en Maria stelde zich zo kwaadaardig aan en schold en raasde op verregaande wijze tegen haar man. Gerardus en Nicolaas verklaarden samen ook nog dat het verscheidenen malen gebeurd was dat Maria zich in stilte uit het huis begaf zonder dat men wist waar zij gebleven was. Dan moesten ze alles in het werk stellen om haar wederom te vinden. Daarnaast was het diverse malen gebeurd dat Maria in haar zinneloosheid bij hen op de kamers was gekomen en ze het huis uit wilde hebben. Uiteindelijk verklaarden zij dat Maria constant toezicht nodig had en zij voor zowel zichzelf en anderen, en wel in het bijzonder voor haar man en zijn kinderen, ten hoogstens gevaarlijk was.

De situatie waarin het gezin van Maria zich bevond was duidelijk niet ideaal en ondanks dat ze al een tijd probeerden om het thuis te redden met elkaar verergerde de situatie van Maria en werd het gevaarlijk voor alle betrokkenen. Het omgaan met agressie in de huiselijke sfeer, zoals de echtgenoot, dochter en huisgenoten van Maria hier ook doen, komt vaak naar voren in de bronnen. Deze casus laat zien dat families heel wat over hadden voor hun gezinslid met psychische problemen en er niet zomaar werd overgegaan tot een opnameverzoek. Echter, toen de veiligheid van zowel Maria en haar omgeving niet meer te waarborgen was en omdat de familie de directe verantwoordelijkheid voor haar en haar gedrag droeg was het niet verwonderlijk dat Anthony het proces in gang had gezet om zijn vrouw tijdelijk te laten opnemen. Dat een opname niet vanzelfsprekend was en er heel wat bewijs moest zijn om de noodzaak aan te tonen blijkt wel uit

de uitgebreide verklaringen van de huisgenoten en het annex van de arts Famars. Deze werden toegevoegd om het document kracht bij te zetten. Door aan te geven dat de problematiek groot was, in ernst toenam en Maria geen moment meer alleen gelaten kon worden zorgde dit ervoor dat zij werd opgenomen in het pesthuis.

'Aangeraden het nog enige tijd aan te zien'

Toch was er niet voor iedereen plek in de instituties, zeker in het vroegmoderne Amsterdam dat uit zijn voegen groeide. In de zeventiende eeuw steeg het aantal inwoners veel sneller dan de plekken in de instituten.²¹ Hierdoor vond er een strikte selectie aan de poort plaats en werd het verzorgen van iemand met psychische problemen in de familie nog belangrijker. Hoe een selectieprocedure verliep is onder andere terug te vinden in het emotionele opname rekwest dat Wilhelmina Greving deed voor haar zoon Gerrit Weggelte in augustus 1768.²² Hieruit wordt duidelijk dat de weduwe Greving en haar zoon Gerrit, 32 jaar en schoenmakersgezel, samenwoonden buiten de stad aan de Buitensingel en dat hun financiële situatie behoorlijk slecht was. Ze wisten maar net rond te komen van hun geringe verdienste en de broodbedeling van de Gereformeerde Diaconie. Dit tot het moment dat Gerrit psychische problemen kreeg waar Wilhelmina over verklaarde: 'dat tot haar uiterste smarte en droefheid haar zoon en enigste kind Gerrit sedert nu ruim een half jaar geleden is geraakt geworden in zijn verstand'. Daarna vertelde Wilhelmina dat ze had gehoopt dat de toestand van haar zoon zou verbeteren in het voorjaar, maar dat in plaats van verbetering de situatie juist verslechterde en hij nu 'thans geheel krankzinnig' was.²³ Gerrit was in een bedroefde toestand terecht gekomen waarin hij suïcidepogingen deed. Zo had hij met een mes zijn eigen keel en borst verwond in een poging een einde aan zijn leven te maken, en was dit maar ternauwernood voorkomen door zijn moeder en toegesnelde burens die hem het mes afhandig hadden gemaakt. Echter deed Gerrit een dag later weer een poging toen hij in een regenwaterbak was gesprongen en zichzelf had proberen te verdrinken. Deze poging was wederom voorkomen, maar omdat Gerrit in zijn toestand nog meer pogingen had gedaan was Wilhelmina ertoe overgegaan om hem 'aan handen en voeten met touwen te doen binden zoals hij dan ook thans nog ter huize van haar gebonden lag'. Het voorkomen dat Gerrit in zijn poging slaagde had haar ertoe gedreven een verzoek in te dienen om hem te laten opnemen op een verzekerde plaats.²⁴ Het verzoek werd kracht bijgezet door

haar smeekbede aan de burgemeesters van de stad (aan wie deze verzoeken gericht waren) om ontferming en mededogen voor Gerrit en haarzelf te tonen, die buiten hun schuld om ongelukkig geworden waren. Ook verklaarden de burens nog dat het verzoek de waarheid was en Gerrit krankzinnig was en in zodanige bedroefde toestand dat het noodzakelijk was hem in verzekering te brengen, en dat Wilhelmina en Gerrit 'ordentelijke doch behoeftige lieden waren'.²⁵

Uit de afhandeling van deze zaak in de kantlijn van dit document wordt echter duidelijk dat Gerrit niet opgenomen werd. Nadat de burgemeesters het verzoek hadden doorgestuurd naar de regenten van het dolhuis lieten zij de dokter van dit gesticht een huisbezoek doen om Gerrits toestand te evalueren. Uit de doktersverklaring van dokter A.W. Schaaf van 6 augustus 1768 blijkt dat hij bij Gerrit was langs geweest en hij schreef daarover het volgende: 'bevonden hebben te bed leggende, gebonden aan de handen, zijnde geheel en al bij zijn zinnen, niet kwaadaardig, klagende somwijlen te zijn in een zekere gemoedsstrijd. Hebbende aan de moeder geraden het nog enige tijd met haar zoon aan te zien'.²⁶ Het feit dat Gerrit dus een gevaar vormde voor zijn eigen leven was niet voldoende om hem op te nemen in het dolhuis en de verantwoordelijkheid van de zorg werd weer teruggelegd bij zijn moeder. Dit geeft aan hoe essentieel de rol van de familie was in deze problematiek en hoe afhankelijk men in deze periode was van hun naasten als het ging om zorgverlening.

Conclusie

Deze kleine inkijkjes in het leven van mensen driehonderd jaar geleden hebben laten zien dat de zorg voor mensen met psychische problemen in vroegmodern Amsterdam voor een groot deel bij de familie lag. De familie was verantwoordelijk voor deze zorg en bepaalde wanneer het moment was aangebroken om hulp van buitenaf te zoeken. Het belang van deze groep mensen kan op dit vlak dan ook bijna niet overschat worden. Fascinerend is daarnaast dat door te luisteren naar de stemmen van deze familieleden we erachter kunnen komen met welke problemen zij dagelijks te maken kregen tijdens de verzorging van hun zoon, dochter of echtgenoot en dat dit niet zoveel verschilt van de problematiek waar we nu mee worstelen als het gaat over de zorg voor verwarde personen. Natuurlijk is de samenleving veranderd en is de medische invloed nu veel groter, maar op menselijk niveau zijn de overeenkomsten enorm. De meeste mensen laten niet zomaar een familielid

opsluiten en men doet binnen zijn eigen mogelijkheden alles om iemand zo goed mogelijk te verzorgen. Ook vandaag de dag blijkt het belang van de rol van de familie, bijvoorbeeld uit de nieuwe Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg, die per 1 januari 2020 is ingegaan, en die een grotere rol geeft aan zowel patiënt als familie met betrekking tot gedwongen opnames. Door naar deze persoonlijke verhalen uit de vroegmoderne periode te kijken en oog te hebben voor de overeenkomsten met het heden wordt het dan ook mogelijk om zelfs vandaag de dag nog inspiratie te putten en lering te halen uit deze familie geschiedenissen.

Noten

1. Martje aan de Kerk “‘Zwarigheid in de hersenen’: De opvang van geesteszieken in de 17de en 18de eeuw”, *Ons Amsterdam* 10 (december 2019): 8-13, p.8.
2. Martje aan de Kerk “Strategic voices of care and compassion: Describing the mad, their afflictions and situations in Amsterdam and Utrecht in the seventeenth and eighteenth centuries”, *History of psychiatry* 29, no.1 (2018): 66-78, p.71.
3. Stadsarchief Amsterdam (SAA), *5001 Inventaris van het Archief van de Burgerlijke Stand*, inventarisnummer 509, p.212.
4. SAA, *5001 Inventaris van het Archief van de Burgerlijke Stand*, inventarisnummer 120, p.102, aktenummer DTB 120.
5. SAA, *5075 Archief Notarissen*, inventarisnummer 7452, aktenummer 511 en aktenummer 528 (27 maart 1706).
6. Ibidem.
7. Ibidem, aktenummer 511 (27 maart 1706).
8. Ibidem, aktenummer 528 (27 maart 1706).
9. Ibidem.
10. Ibidem.
11. Ibidem.
12. Jonathan Andrews and Anne Digby, *Sex and seclusion, class and custody: Perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry* (Amsterdam: Rodopi, 2004), 18 en R.A. Houston, *Madness and society in eighteenth-century Scotland* (Oxford: Clarendon Press, 2000), 57.
13. In de vroegmoderne Nederlandse samenleving waren er in veel van de steden een scala aan stedelijke instituties aanwezig. Deze instituten waren sociale voorzieningen, meestal gebruikt door de mensen die het economisch minder goed hadden, die zorg en opvang boden voor verschillende groepen mensen. Zo werden pesthuizen oorspronkelijk gebruikt voor de opvang van pestlijders, verbeterhuizen waren bestemd voor mensen die immoreel gedrag vertoonde, gasthuizen boden opvang en zorg voor

de zieken en het leprozenhuis voor de lijdens aan lepra. Het gebeurde echter regelmatig dat deze huizen meer gedifferentieerde zorg boden en in allemaal zijn mensen met psychische problemen terug te vinden.

Voor meer informatie hierover zie: Martje aan de Kerk, *Madness and the city: Interactions between the mad, their families and urban society in Amsterdam, Rotterdam and Utrecht, 1600-1795* (diss. Amsterdam UvA), 2019, 29-47.

14. SAA, 342-6 *Archief van het Dol- of Krankzinnigehuis*, inv. nr. 955 Stukken over opneming, opname rekwest voor Maria Coucirad (juni 1776).
15. Ibidem.
16. Ibidem.
17. Ibidem.
18. Ibidem.
19. Ibidem.

In het pesthuis ook wel het buitengasthuis van Amsterdam, dat was gebouwd aan de Overtoom in 1635 voor het opvangen van pest slachtoffers, kreeg na het afnemen van de pest een andere functie toebedeeld. Het werd gebruikt voor allerlei type besmettelijke en 'vuile' ziektes zoals; schurft, syfilis, tyfus en dysenterie, daarnaast werden er ook krankzinnigen en simplen mensen opgenomen in twee speciaal hiervoor bestemde zalen. Het leprozenhuis van Amsterdam dat beschikten over een onnozelen zaal en nam alleen maar mensen op met relatief lichte psychische problemen dus waarschijnlijk is Maria daarom niet hier maar in het pesthuis geplaatst.
20. SAA, 5075 *Archief Notarissen*, inv. nr. 16136, akte nr 255941 (10 juni 1776).
21. Martje aan de Kerk "Zwarigheid in de hersenen' De opvang van geesteszieken in de 17de en 18de eeuw", *Ons Amsterdam* 10 (december 2019): 8-13, p. 8.
22. SAA, 342-6 *Archief van het Dol- of Krankzinnigehuis*, inv. nr. 955 Stukken over opneming, staten van verplegingskosten en van eigendommen van verpleegden. 1581-1792, Opnameverzoek voor Gerrit Weggelte (augustus 1768).
23. Ibidem.
24. Ibidem.
25. Ibidem.
26. Ibidem.